

ELŻBIETA STACH

Uniwersytet Jagielloński

OBSZARY POFORTECZNE W POLSCE – PRZYKŁADY ZAGOSPODAROWANIA

Abstract: Postfortified Areas in Poland – Examples of Development. The purpose of this article is to present good practice in the management of former fortified areas, with particular reference to the possibility of their development for tourist and recreational purposes. In order to accomplish this objective there were selected areas where Fortress Cultural Parks were created, forming a pattern of dealing with this type of monuments. This choice was dictated by the need to indicate that devoting former fortified areas to tourist and recreational purposes contributes not only to their rescue from degradation, but it also affects sustainable development in the region. Therefore, it was indicated that the Fortress Cultural Park, as a legal form of protection, may be beneficial in the social, economic and ecological sense.

Key words: Cultural park, fortification, spatial development, tourist development.

Wstęp

W gospodarowaniu przestrzenią, gdzie mamy do czynienia z dziedzictwem kulturowym, pożądane jest zachowanie, w jak największym stopniu, jej niezmiennego, związanego z tożsamością miejsca, charakteru [Ryberg-Webster, Kinahan 2014]. Niestety często komercyjne wykorzystanie zabytków powoduje, że są one przekształcane, a dokonane zmiany prowadzą do konfliktu między wartościami a tzw. marketingiem dziedzictwa – traktującym zabytek jako produkt na sprzedaż [Nasser 2003]. Obecnie zwraca się uwagę na potrzebę zrównoważonego podejścia do zarządzania miejscami dziedzictwa kulturowego, w którym uwzględnia się interesy społeczności [Murzyn-Kupisz 2013]. Dobra kultury bowiem mogą przynosić korzyści mieszkańcom, mogą czerpać zyski dzięki zatrudnieniu przy pracach związanych z obsługą ruchu turystycznego, a także przy pracach konserwatorskich czy porządkowych [Brida 2012; Vaz *et al.* 2012]. Mogą także zaspokajać potrzeby turystów oraz tych mieszkańców, którzy oczekują powszechnego dostępu do dóbr w celach poznawczych, rekreacyjnych i edukacyjnych [Muntean, Stremtan 2012; Murzyn-Kupisz 2013].

Kozłowski i Vass-Bowen [1997, s. 245] sugerują, że przed niewłaściwą polityką planistyczną i konsekwencjami nadmiernego ruchu turystycznego, obszary posiadające cenne walory przyrodniczo-kulturowe można chronić stosując tzw. strefy ochronne. W Polsce w przypadku krajobrazu kulturowego, na mocy *Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, tego typu rozwiązaniem jest ustanowienie parku kulturowego. Opublikowane w 2005 r. *Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony* wskazują, że w polityce gospodarowania takim obszarem należy uwzględnić m.in. działania mające na celu jego „zaistnienie (...) w lokalnej i regionalnej sieci atrakcji turystycznej” [Myczkowski *et al.* 2005, s. 17].

Celem opracowania jest przedstawienie dobrych rozwiązań dotyczących gospodarowania obszarami pofortecznymi, które uwzględniają podstawowe cele zrównoważonego rozwoju. Na potrzeby realizacji tematu prezentowanej pracy wybrano istniejące w Polsce Forteczne Parki Kulturowe. Analiza dotychczasowych wyników badań oraz wywiady przeprowadzone z ich zarządcami i pracownikami pozwoliły pozyskać aktualne informacje o ich funkcjonowaniu. Wskazano, że przez powołanie Fortecznego Parku Kulturowego można, zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, pogodzić prawo do ochrony obszarów pofortecznych z prawem do rozwoju społecznego i ekonomicznego w regionie.

1. Gospodarowanie obszarami pofortecznymi w świetle idei zrównoważonego rozwoju

Bogdanowski [1996, s. 9] w jednej ze swoich prac dotyczących architektury obronnej i krajobrazów warownych pisał, że „dzieło sztuki obronnej (...) zawsze wyrastało z krajobrazu zgodnie ze starą łacińską sentencją *cocor montis aedificando sequitur – za kształtem wzgórza winno postępować budowanie*”. To właśnie warunki fizjograficzne, obok funkcji obronnej, decydowały o lokalizacji fortu, która dziś charakteryzuje się wysokimi walorami krajobrazowymi. Pożądane jest zatem zachowanie nie tylko samych obiektów, lecz także ich najbliższego otoczenia – elementów krajobrazu warownego [Myczkowski *et al.* 2008].

Pod koniec XX w. rozpoczęto w Polsce prace inwentaryzacyjne i waloryzacyjne wielu fortyfikacji [Bogdanowski 1996; Molski 2013]. W ich wyniku obiekty te uznano za dziedzictwo kulturowe, co w konsekwencji pozwoliło na ich uratowanie, głównie dzięki adaptacji do funkcji turystycznych, rekreacyjnych i edukacyjnych. Dobrym rozwiązaniem okazało się przystosowanie ich na jednostki muzealne, skanseny, obiekty noclegowe i rekreacyjne czy placówki edukacyjne oraz wprowadzenie do obiektu odpowiedniej oferty dostosowanej do potrzeb zwiedzających [Gołembski 2006; Stach 2013]. Coraz częściej mówiono także o potrzebie kompleksowej ochrony tych obszarów, która pozwalałaby na ich zagospodarowanie do współczesnych funkcji [Bogdanowski 1996].

Dodatkowym impulsem do podejmowania tego typu działań, zarówno w Polsce, jak i na całym świecie, jest – określana mianem rewolucji – idea zrównoważonego rozwoju [Pawłowski 2009, s. 67]. Definicja i ogólne zasady zostały sformułowane w 1983 r. i opublikowane w raporcie *Nasza Wspólna Przyszłość* [*Our Common Future* 1983, s. 16]. Zgodnie z jego treścią „pożądanym jest taki rozwój, który gwarantuje zaspokojenie potrzeb obecnych pokoleń, nie zagrażając zdolności przyszłych pokoleń do zaspokojenia ich własnych potrzeb”. Należy przy tym pamiętać, że celem tej idei jest zapewnienie ładu we wszystkich dziedzinach życia, w tym ładu ekologicznego, społecznego i ekonomicznego [Pawłowski 2009; Kamrowska-Zaluska 2014]. Równoległe traktowanie racji społecznych, ekonomicznych i ekologicznych oznacza m.in. konieczność łączenia różnych form ochrony z polityką rozwoju w regionie [*Strategia...* 1999]. Dlatego park kulturowy jako forma ochrony obszarowej, przez swoje starania o zachowanie dobrego stanu występujących w nim zasobów przyrodniczo-kulturowych oraz przez swoje dążenia do wieloaspektowego rozwoju (w tym turystyki), nawiązuje do gospodarowania obszarami pofortecznymi – zgodnego z ideą zrównoważonego rozwoju. Słuszne wydaje się zatem stwierdzenie, że ta forma ochrony ma pozytywny wpływ na środowisko kulturowo-przyrodnicze, ale również może wspierać rozwój gospodarczy regionów.

2. Ochrona obszarów pofortecznych w świetle obowiązującego prawa

Proces ochrony obszarowej zabytków w Polsce rozpoczął się w 1918 r., tuż po odzyskaniu przez nasz kraj niepodległości. Wydano wówczas *Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury*, w którym pojawił się zapis: „Rząd ma prawo nie dopuścić do niszczenia, zasłaniania lub szpecenia widoku na zabytki lub z zabytków nieruchomych” [*Dekret...* 1918]. Był to pierwszy krok w drodze do ratowania i zachowania krajobrazu.

W 1990 r. w nowelizacji *Ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach* określono, że przedmiotem ochrony może być także krajobraz kulturowy w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych [*Ustawa z 15 lutego 1962*]. Przez ponad dziesięć lat obowiązywania znowelizowanej *Ustawy* (do 2002 r.) nie powstał żaden park kulturowy, choć w miastach posiadających zabytkowe systemy fortyfikacyjne po dawnych twierdzach, takich jak Modlin, Nysa, Giżycko, Świnoujście czy Kraków, pojawiały się ambitne plany ich utworzenia. Trudności wynikały głównie z braku istotnych przepisów wykonawczych, w tym poruszających kwestie zarządzania i funkcjonowania. Brakowało także aktów prawnych umożliwiających jego zagospodarowanie – czynności potrzebnej, a nawet niezbędnej dla jego skutecznej ochrony. Znaczne zmiany zaszły dopiero w 2003 r., gdy zaczęła obowiązywać nowa *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Zgodnie z zapisami tej *Ustawy* park kulturowy powołuje rada gminy na podstawie uchwały, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie wójt (burmistrz, prezydent miasta) w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego. Dla obszarów, na których utworzono park, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. Jego utworzenie uwzględnia się także w innych dokumentach, np. w *studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy* [*Ustawa...* 2003]. Obowiązująca *Ustawa* przekazuje inicjatywę samorządom, które w gospodarowaniu przestrzenią, a w tym także obszarami pofortecznymi, otrzymały do dyspozycji skuteczne narzędzie prawne sprzyjające dobrom kultury, walorom przyrodniczym i życiu lokalnej społeczności.

3. Forteczne Parki Kulturowe jako przykład pożądanego kierunku gospodarowania obszarami pofortecznymi

Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa obecnie w Polsce znajdują się 24 parki kulturowe (stan na 22.09.2014), z czego 3 z nich to, utworzone dla ochrony krajobrazu warownego, Forteczne Parki Kulturowe. Są to Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze, Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka oraz Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”.

Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze został utworzony w 2002 r. decyzją Rady Gminy Stoszowice i był to pierwszy park kulturowy w naszym kraju. Na obszarze chronionym, oprócz twierdzy, znajdują się także zabytkowe sztolnie kopalni srebra oraz trasa sowiogórskiej kolejki zębatej. Ideą jego utworzenia było połączenie funkcji ochrony z zagospodarowaniem zespołów pofortecznych.

Zarządzanie parkiem zostało powierzone powołanej przez gminę spółce, która środki na swoje utrzymanie pozyskuje z dzierżawy obiektów i sprzedaży biletów wstępu. Obecnie turystom udostępniany jest fort Donjon, który można zwiedzać indywidualnie lub też w grupach. Ponadto, dla dzieci i młodzieży organizowane są różnego rodzaju warsztaty edukacyjne, a dla szkół – żywe lekcje historii. Powodzeniem cieszy się także cykliczna impreza Święto Twierdzy.

Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”, również powstał w 2002 r. Położony jest w śródmieściu Gdańska i obejmuje zespół poforteczny Grodzisko z XIX w., Zespół Bożego Ciała, budynek Szkoły Wojennej z XIX w., więzienie przy Kurkowej i strzelnicę Fryderyka Wilhelma. Parkiem tym o powierzchni ponad 27 ha zarządza gminna jednostka finansowana z budżetu miasta.

Priorytetowym zadaniem zarządzającej jednostki, oprócz wykonania niezbędnych prac remontowych i porządkowych, było kompleksowe zagospodarowanie kluczowych obiektów na potrzeby edukacji oraz stworzenie miejsca do codziennego wy-

poczynku i rekreacji mieszkańców. W efekcie w obiektach dawnej twierdzy powstał kompleks edukacyjno-rozrywkowy pod nazwą Hewelianum, gdzie prezentowane są dwie wystawy interaktywne: „Energia, Niebo i Słońce” oraz „Wehikuł czasu – Człowiek i pocisk”. Obecnie trwają prace rewitalizacyjne i adaptacyjne kolejnych zabytkowych obiektów Twierdzy Gdańsk, w których planuje się umieścić wystawę poświęconą Ziemi i środowisku przyrodniczemu oraz wystawę historyczną i ekspozycję sprzętu militarnego. Na rozległej przestrzeni majdanu fortu tworzony jest park miejski, który w swej kompozycji nawiązywać będzie do dawnych umocnień miejskich.

Trzecim parkiem, funkcjonującym od 2005 r., jest Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka, która chroni dwa obiekty obronne z XVIII w. Twierdzę Główną i Fort Owcza Góra oraz zabytkową średniowieczną starówkę – Przedmieście Ząbkowickie. W latach 60. XX w. w Twierdzy Główniej otwarto trasę turystyczną. Jednak brak jakichkolwiek prac konserwatorskich powodował niszczenie tego zabytku. Zniszczenia oraz postępująca degradacja zabytkowego krajobrazu warownego, stały się główną przesłanką do objęcia ich ochroną w formie parku kulturowego.

Parkiem tym, o powierzchni ok. 30 ha, zarządza jednostka gminna finansowana z budżetu miasta. W 2011 r. Zakład Administracji Mieszkaniami Gminnymi Gminy Miejskiej Kłodzko Spółka z o.o. wydzierżawił od gminy oba forty celem prowadzenia działalności turystyczno-rekreacyjnej i edukacyjnej. Do zwiedzania udostępniona została górna część Twierdzy Główniej z Bastionem Alarmowym i Bastionem Wysokim oraz część podziemnych labiryntów. Młodzież szkolna ma możliwość uczestniczenia w organizowanych lekcjach muzealnych i warsztatach historycznych. Dla zorganizowanych grup przygotowano oferty *eventowe*, takie jak nocne zwiedzanie i wspinaćka. Dużym powodzeniem cieszy się cykliczna impreza „Dni Twierdzy Kłodzkiej”.

Podsumowanie

W latach 90. XX w. w Polsce nastąpiło znaczne zainteresowanie terenami porfortecznymi, zarówno w sferze gospodarczej, jak i naukowej. Ówczesne zmiany polityczne i społeczno-gospodarcze spowodowały także zmianę myślenia o nich, jako o zbędnym, nikomu niepotrzebnym zasobie. Przez długi czas dzieła architektury obronnej kojarzone z dziejami obcych mocarstw i określane jako tzw. trudne dziedzictwo, stanowiły przedmiot żywych dyskusji o tym, czy należy o nie dbać, a jeśli tak – to w jakim stopniu?

Silna antropopresja turystyczna na terenach o wysokich walorach krajobrazowych prowadzi zawsze do degradacji środowiska i nieodwracalnych zmian w krajobrazie. Jednak do jego niszczenia i dewastacji dochodzi także na skutek chaotycznej urbanizacji, niewłaściwej polityki władz lokalnych, błędów w procesie planowania przestrzennego, czy też w wyniku nieodpowiedzialnych działań samych mieszkań-

ców. Już samo zainteresowanie atrakcyjnymi obszarami, tak przez turystów, jak i przez różne podmioty gospodarcze, powinno dać impuls do podejmowania działań ochronnych. Warto jednak zaznaczyć, że najbardziej pożądane są takie działania, które pogodzą ze sobą dwa prawa: prawo do ochrony przyrody i zabytków z prawem do rozwoju człowieka.

Funkcjonujące obecnie w Polsce trzy Forteczne Parki Kulturowe są przykładem tego, że można pogodzić oba prawa. Główne działania tych parków, a więc zachowanie i rewitalizacja krajobrazu warownego oraz wykorzystanie jego zasobów do rozwoju turystyki – to działania, które wskazują pożądany kierunek w zrównoważonym gospodarowaniu obszarami pofortecznymi. Forteczny Park Kulturowy, jako forma ochrony, w wymiarze społecznym może sprzyjać tworzeniu nowych miejsc pracy i podnosić aktywność jednostek, w wymiarze ekonomicznym generować ruch turystyczny i stymulować lokalną przedsiębiorczość, zaś w wymiarze ekologicznym wpływać na ochronę wartości kulturowo-przyrodniczych i ich racjonalne wykorzystanie.

Literatura

- Bogdanowski J., 1996, *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa-Kraków.
- Brida J. G., 2012, *Understanding Urban Tourism Attractiveness: The Case of the Archaeological Otzi Museum in Bolzano*. „Journal of Travel Research”, nr 51(6).
- Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury*. Dziennik Praw Królestwa Polskiego z 31 października 1918 r. (Dz.U. 1918 nr 16, poz. 36).
- Gołębski G., 2006, *Turystyka militarna – nowe perspektywy*. „Aktualności Turystyczne”, nr 2(32).
- Kamrowska-Załużska D., 2014, *Zrównoważona odnowa przestrzeni miejskiej*. Studia KPZK, t. CLVIII, Warszawa.
- Kozłowski J., Vass-Bowen N., 1997, *Buffering External Treats to Heritage Conservation Areas: a Planner's Perspective*. „Landscape and Urban Planning”, nr 37(3-4).
- Molski P., 2013, *Ochrona zabytków fortyfikacji nowszej w ostatniej dekadzie – sukcesy i porażki*, [w:] *Fortyfikacje nowożytny w Polsce – badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji*, L. Narębski (red.). Urząd Marszałkowski, Toruń.
- Muntean A. C., Stremtan F., 2012, *Tourists Satisfaction with the Tourist Offer of Alba Iulia Historical Fortress*. „Journal of Environmental Protection and Ecology”, nr 13(4).
- Murzyn-Kupisz M., 2013, *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna a rozwój zrównoważony*, Z. Strzelecki, P. Legutko-Kobus (red.). Studia KPZK PAN, t. CLII, Warszawa.
- Myczkowski Z., Łuczyńska-Bruzda M., Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Forczek-Brataniec U., Stokłosa K., Skrzyńska A., Böhm A., 2005, *Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony*. Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej na zlecenie Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, Kraków.

- Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymsza-Mazur W., Chajdys K., 2008, *Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz*. „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 23.
- Nasser N., 2003, *Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Tourism, and Sustainable Development*. „Journal of Planning Literature”, nr 17(4).
- Our Common Future*. Report of the World Commission on Environment and Development, 1983, data dostępu 17.09.2014. <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>.
- Pawłowski A., 2009, *The Sustainable Development Revolution*. „Problems of Sustainable Development”, nr 4(1).
- Ryberg-Webster S., Kinahan K. L., 2014, *Historic Preservation and Urban Revitalization in the Twenty-first Century*. „Journal of Planning Literature”, nr 29(2).
- Stach E., 2013, *Aktualne wykorzystanie obiektów i miejsc militarnych w Polsce w aspekcie militarnej turystyki kulturowej*, [w:] *Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji*, L. Narębski (red.). Urząd Marszałkowski, Toruń.
- Strategia zrównoważonego rozwoju Polski do 2025 roku. Wytyczne dla resortów opracowujących strategię sektorowe*, 1999, Ministerstwo Środowiska, Warszawa, data dostępu 17.09.2014. <http://www.access.zgwrp.org.pl>.
- Ustawa z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach* (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48, z późn. zm.).
- Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).
- Vaz E., Cabral P., Caetano M., Nijkamp P., Painho M., 2012, *Urban Heritage Endangerment at the Interface of Future Cities and Past Heritage: A Spatial Vulnerability Assessment*. „Habitat International”, nr 36(2).